

ХАРАКТЕРНИ ПОВЕДЕНЧЕСКИ СТЕРЕОТИПИ ВЪВ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА РОДИТЕЛ-ДЕТЕ ПРИ РОДИТЕЛИ НА ДЕЦА С ОПОЗИЦИОННО ПОВЕДЕНИЕ

Христина Хр. Григорова

TYPICAL BEHAVIORAL STEROTYPES IN PARENT-CHILD RELATIONSHIPS FOR PARENTS OF CHILDREN WITH OPPOSITIONAL BEHAVIOR

Hristina Hr. Grigorova

ABSTRACT: In the current report some general conclusions on the researches of many authoritative scholars, related to children's oppositional behavior and the parent-child relationship, with an emphasis on parents' characteristic behavioral stereotypes in these relationships will be presented. The aim is with the help of pedagogues the information to reach out more parents and to help them realize and correct their inefficient behavioral stereotypes in interactions with children.

KEYWORDS: oppositional behavior, challenging behavior, parent-child interactions, parent-child relationship, typical behavioral stereotypes

„ Педагогиката трябва да стане наука за всички” казва В.А.Сухомлински, чиято първа беседа в книгата „Родителска педагогика” започва с кратък разказ за една майка, започнала живота си с блестящ старт, но споделяща последвалите родителски несполуки. В крайна сметка, на неговият въпрос:- „Каква е вашата обида?”, тя отговаря - „Не ни научиха да живеем.”. Ситуацията, Сухомлински обобщава с думите- „Строим сграда без фундамент” (Сухомлинский, В.А., 1978.), т.е. не можем да учим децата на нещо, което самите ние не владеем. Той посвещава достойна част от времето си на педагогика за родители. Това се случва през 70те години на миналия век! Може да се каже, че към днешна дата актуалността на проблема е нарастнала значително. Родителите, тези които са първият и основен фактор във формирането личността на децата, тяхното възпитание и социализация, все по-често поемат тази функция от позицията на хора, които сами не знаят как да живеят осъзнато и пълноценно. Резултатът е непоследователно, хаотично, безконтролно, понякога плахо родителство, а в не редки случаи - сурови дисциплинарни методи, комбинирани с висока степен на враждебни чувства. Множество изследвания доказват, че всички тези форми на неуспешно родителство са основен фактор за неподчинението, предизвикателното поведение, социалната агресия при децата и юношите. (Harvey & Metcalf, 2012; Cunningham & Boyle, 2002; Farrington, 1995; Goldstein et al., 2007; Loeber et al., 2009; Pardini et al., 2008; Patterson, 1982; Patterson et al., 1992; Pfiffner, McBurnett, Rathouz, & Judice, 2005).

В тази връзка, в настоящия доклад обобщено ще бъдат изложени заключения от изследванията на множество авторитетни учени, свързани с опозиционното поведение при децата и съпътстващите го взаимоотношения родител-дете, с акцент върху характерните поведенчески стереотипи на родителите при тези взаимоотношения. Целта е, с помощта на педагозите тази информация да достигне до повече родители и да спомогне за осъзнаване и коригиране на неефективните поведенчески стереотипи на родителите при интеракциите с децата.

Работата, свързана с овладяване на неприемливото поведение при деца и юноши, при всички случаи е свързана с работата върху собствената житейска компетентност и адекватност на родители и учители. В този контекст, информацията, която следва да бъде изложена е обект на интересите не само на психологическата, а и на педагогическата наука. Педагозите, най-вече в лицето на социалните педагози и педагогическите съветници, биха имали широко поле за изява и ползотворна работа, ако вложат усилия в дългосрочна и

системна подкрепа на родителите в нелеката задача, каквато е възпитанието и формирането на личността на едно дете.

Отношенията между дете и родител в семейства, чиито деца демонстрират опозиционно поведение са обект на солидно количество изследвания и подробна информация за тях може да бъде открита в текстовете на Патерсън (Patterson, 1982; Patterson et al., 1992) и други (McMahon & Forehand, 2005).

Изследванията на Патерсън и колегия поставят началото на най-дългогодишните и широко възприети теории, засягащи развитието на взаимоотношения между родител и дете, наситени с опозиционност и агресия. Те придобиват популярност под името **Теория на принудата /coercion theory/**. Теорията на принудата попада в по-широката парадигма на Теорията за социалното учене, която стои в основата на всички поведенчески програми, ориентирани към обучението на родители. (Scott & Dadds, 2009). Според тази теория поведението на дете, което не се подчинява и се държи предизвикателно и агресивно е продикувано от и/или се дължи на семейната среда и най-вече се корени в реакцията на членовете на семейството към такова поведение. Подобно поведение се заражда и установява в семейството на детето и поради това може да се коригира, намали или да се сведе до нормално поведение с приучаване, или като се променят водещите до такова поведение фактори в самото семейство.

Задълбочените и общовалидни резултати от тези изследвания са от особено значение и трябва да се имат предвид при работа с такива семейства.

В изследванията винаги се тръгва оттам, че природата на отношенията между родител и дете е свързана с модели на детско поведение като: неподчинение, предизвикателно държание и агресия, зародени в детството и продължаващи при порастването на детето и съществуващият риск от младежка престъпност и поведенческо разстройство на по-късен етап. Децата с опозиционно поведение показват голямо упорство, вербално изразяват явно неподчинение, избухват яростно, спорят, а понякога демонстрират и физическа агресия във взаимоотношенията си с родителите. От своя страна родителите на такива деца отвърщат на предизвикателното им поведение съвсем неадекватно. Не ги коригират, а понякога, дори приемат положително поведението им и така ги поощряват. (Harvey & Metcalf, 2012; Dumas & Wahler, 1985; McMahon & Forehand, 2005; Patterson, 1982). Така упражняваният слаб контрол, **неподлежащото на прогнозиране** положително приемане на предизвикателното поведение у детето, и дори несъзнателно оказваната му подкрепа може да се окажат решаващи за увеличаване и запазване на опозиционното поведение на детето и за в бъдеще.

Когато децата не слушат родителите си и не изпълняват правилата им, избухват, агресивни са или пък направо се опълчват на родителите си, със сигурност е трудно за родителите да не отговорят на това поведение. Дори при положение, че ответната реакция на родителите е предимно отрицателна в своята същност и включва ясно изразена неприязън и други отрицателни чувства към това детско поведение, родителската реакция може да не прекрати и дори да увеличи опозиционното поведение на детето за в бъдеще. (Burke et al., 2008; Dumas & Wahler, 1985; Patterson, 1982).

При други случаи, липсата на строгост от страна на родителя допринася за задълбочаването на опозиционното поведение в процеса на израстване на детето, като по-скоро създава усещане у него, че последствията от опозиционното му поведение няма да има. (Harvey & Metcalf, 2012). Родителите също така може да покажат положително отношение или пък в старанието си да накарат детето да не “прави сцени” по магазини, ресторанти и други публични места му правят подаръци. Да купиш на едно дете лакомство или играчка, за да не избухва в гневни изблици, е повече от очевиден начин от страна на родителя да задържи и утвърди опозиционното поведение у детето.

Обратно, родителите може да не обърнат достатъчно голямо внимание и съответно да не затвърдят с действията си просоциалното или приемливо детско поведение. Често в случаите когато детето с опозиционно поведение се държи добре родителите може да решат да не показват, че са забелязали това или пък не го похвалят поради няколко причини. Едната е, че много родители споделят, че когато похвалят или ясно покажат, че са забелязали доброто държание на детето си с опозиционно поведение, това допринася за някакъв изблик на лошо държание от детето. В следствие на това родителите възприемат една позиция на “да спи зло под камък” когато видят, че детето се държи приемливо. Изследванията не установяват, че има

изблици на опозиционно поведение в следствие на похвали от страна на родителя, но такова мнение се застъпва от родителите на тези деца. Действително ако детето продължи да се държи добре, родителите му може да престанат да се занимават с него и да продължат със своите работи и това да накара детето да се държи лошо, за да привлече вниманието на родителите си отново.

Друга причина за родителите да решат да не отреагират положително в случаите когато тяхното дете с предизвикателно държание се държи добре е, че на родителите не им е приятно да се занимават с детето с опозиционно поведение, стараят се да избегнат контакта си с него и гледат да се занимават по-малко с дете с такъв темперамент. Те развиват чувство на враждебност към детето, прекарват значително по-малко време с него, просто защото не е забавно да си до него и по тези причини, когато най-накрая то се държи добре, те не го хвалят за това.

Възможно е също, родителите на деца с опозиционно поведение, да наблюдават децата си по-рядко и по-рядко да обръщат внимание на недопустимото поведение с цел избягване на допълнителни сблъсъци с детето. Проблемното поведение се подминава от родителите и така си спестяват неприятните ситуации с трудното дете или пък да навлизат в други, често отрицателни, принудителни разправи относно детските провинения. Това може да обясни защо често при клинични наблюдения някои родители небрежно и разсеяно подминават напълно неприемливо поведение от страна на децата си (и то в тяхно присъствие) – детско поведение, което други родители нормално ще коригират. (Loeber et al., 2009; Patterson, 1982; Patterson et al., 1992)

Наблюденията показват, че родителите понякога наказват просоциално или приемливо поведение поради обтегнатите и изпълнени с негодувание отношения с детето, натрупани през годините. Най-накрая родителите са в състояние да отвърнат обидно, като подхвърлят “неискрена похвала” към детето задето накрая е извършило нещо съвсем в реда на нещата, като саркастичното “Време ти беше да подредиш стаята си! Защо още вчера не беше оправена?” Поради всички тези причини, родителите чисто и просто не подхождат с подходящите, последователни, или логични действия, с които да противодействат на детското поведение, да го коригират или контролират сполучливо.

Цялата гама от променливи, пресилени, на моменти плахи или снизходителни и често **непредсказуеми** действия са отличителен белег на родители на деца със завишено предизвикателно поведение. Характеризира се с наказания и за просоциалното, и антисоциалното детско поведение, също така със стихийно и непредсказуемо хвалене (Dumas & Wahler, 1985). Тези поведения се обозначават с термина “**безсистемно**” **родителство**. Децата с предизвикателно поведение при такива взаимоотношения са осъдени, без значение дали поведението им е социално приемливо или не. Dumas и Wahler (1985) предполагат, че тази форма на непоследователни действия от страна на родителите създава голяма социална **непредсказуемост** в семействата и особено в отношенията между детето и родителя. ***Подобна среда се усеща и при хората, и при животните като неприемлива. Като отговор, реакцията на детето в такава ситуация може да е инструмент за намаляване непредсказуемостта (увеличава се предсказуемостта) и ще бъде отрицателно подкрепена със съответна реакция, и ще се случва по-често.*** Ето така, според теорията, децата може да се държат предизвикателно или агресивно към собствените си родители, като на базата на това, взаимоотношенията между родител и дете стават все по-предсказуеми. ***Т.е. децата ще предпочетат негативните взаимоотношения пред непредсказуемите.***

Съществуват множество доказателства за ролята на отрицателното подкрепление при такива взаимоотношения, според изнесеното в теория на принудата на Патерсън и колегия. (Patterson .1982.; Patterson et al., 1993.; Snyder & Patterson, 1995.) Тяхната изследователска група обосновава своите твърдения, че и родителите, и децата от семейства с предизвикателни или агресивни деца си влияят взаимно отрицателно и засилват агресията и принудата един към друг, като така се затвърждават взаимоотношения, наситени с много конфликти и враждебност. Значителни изследвания потвърждават тази теза. (Burke et al., 2010; Hinshaw & Lee, 2003; Patterson, 1982; Patterson et al., 1993; Snyder & Patterson, 1995)

За да се осмисли тази теория, необходимо е да се помни, че ***отрицателното подкрепление не е същото като наказанието*** – грешка, допускана често от по-неопитните по отношение на поведенческата терминология. Отрицателното подкрепление имаме, когато определено поведение служи за намаляване или прекратяване на нежелано или отблъскващо взаимоотношение или ситуация. Намаляването на неприятното или отблъскващото в една

ситуация представлява подкрепление и в резултат на това има по-голяма вероятност човек да има същото поведение при следваща подобна ситуация или сходна отблъскваща ситуация.

В тази теория (*coercion theory*) отрицателното или отблъскващо поведение на единия от членовете на диадата родител-дете служи, за да прекрати продължаващото отрицателно поведение на другия член. Използването на гневно, враждебно, предизвикателно или агресивно държание от едната страна на тази диада трябва да принуди другата страна да намали или прекрати наситеното със напрежение взаимоотношение, откъдето произлиза и терминът теория на принудата. Тук е важно да се отбележи, че и двете страни ползват подобни тактики с принуждение един към друг (въпреки че може и да не е непременно осъзнато) и в такъв смисъл и от двете страни има проява на отрицателно подкрепление, служеща да утвърди една взаимна верига от негативни взаимоотношения. При някои случаи принуждението от страна на единия човек успява да откаже другия от отношение или да го накара да намали отблъскващата природа на взаимоотношението. И все пак при други случаи отрицателното поведение на другия успява, и така и двамата участници са въввлечени в частична схема на подкрепление. Подобни схеми са познати с това, че генерират някои от най-упоритите форми на поведение, в този случай на отрицателно или враждебно държание, и тук се крие обяснението за продължаването на конфликтните семейни взаимоотношения. С течение на времето всяка от страните в семейството се научава, че се изисква все по-увеличаващо се ниво на враждебност, агресия или най-общо казано непреклонно поведение, за да се накара другата страна да намали или прекрати дадени взаимоотношения. Това съвсем логично обяснява защо родители и деца, при които са възникнали напрегнати взаимоотношения, с времето засилват напрежението помежду си и нивото на гневни избухвания, враждебност, агресия или принуда в общ план, се покачва бързо. Освен това като следствие, вероятността такива форми на взаимоотношения да се зародят отново силно се увеличава. (Pardini, Fite, & Burke, 2008; Patterson, 1982; Snyder & Patterson, 1995)

Подобни семейни връзки могат да се илюстрират със следния пример. Родител на дете с опозиционно поведение се опитва да го накара да си легне докато детето гледа по телевизията любимо предаване. Както при повечето деца, нареждане от такова естество кара детето да се заинати, да се държи неприятно и да не иска да се подчини. Детето може да се възпротиви, да не се подчини, или да избяга от нареждането, като държанието му стане предизвикателно, агресивно, или принудително. Ако родителят спре да настоява, поне временно, за спазване на нареждането си, държанието на детето ще е причина то да не си легне и му позволява да остане и да си гледа телевизия. Ето как успявайки да не се подчини на родителското нареждане, детето засилва своето опозиционно поведение в отрицателен план. При последващо родителско нареждане вероятността детето да не се подчини силно се е покачила. Колкото повече родителя ще настоява да се изпълни нареждането му, толкова по-настоятелно ще се противи детето, припомняйки си и основавайки се на предишния път, когато е успяло да избегне изпълнението на нещо, което не му се иска. Както беше отбелязано преди, в края на краищата някои родители може да започнат да приемат безропотно и примирено принудителното детско поведение. Родителите не бива да се съгласяват с всяко желание на детето, за да придобие то резистентно поведение, само за някои случаи. Използването на принудата от страна на детето може да увеличи предсказуемостта в последващите разменни отношения между родител и дете (без значение колко отрицателни), а при някои случаи дори детето да получи награди за това (например бонбони за гневно избухване в магазина).

Родителите могат да придобият агресивно или принудително поведение спрямо предизвикателното дете по подобен начин. В този случай пък родителя успешно може да се е преборил със ситуация, в която детето хленчи, отказва да изпълнява каквото му се каже или избухва в гневни изблици и родителя, за да се справи с детето, вика, крещи или дори прибегва до физическа агресия към детето. Родителят също може да е открил, че когато рязко покаже раздразнение и е гневен към детето, то по-лесно спира да се противи и се подчинява, особено ако първоначално детето се е възпротивило на това, което са му казали. Ето защо в последващи ситуации родителя бързо започва да вика, да заплашва, или да има друго отрицателно държание към детето предвид предишните пъти, когато с викане е накарал опозиционното дете да спре да се опълчва. Дори и родителя да не постига желаното всеки път или повечето пъти, враждебното отношение към детето, което отказва да се подчинява, се запазва. Дори настъпващият от време на

време успех спрямо принудителното поведение, е достатъчен да запази този модел на поведение у родителите.

Погледнато от тази страна, и родителят, и детето в миналото периодично но с частичен успех са избягвали от ескалирането на едно непреклонно или принудително поведение. И двамата могат да се разглеждат едновременно като жертва и като архитект на този принудителен семеен процес (Patterson, 1982).

Като резултат, всяка страна ще задълбочава тези взаимоотношения. С течение на времето всеки се научава, че при ситуация, когато трябва да се подчини на нареждане, колкото по-бързо ескалира отрицателното напрежение и принудително държание, толкова по-бързо другата страна ще се примири и ще спре да настоява за своето. В резултат, месеците минават и наситените на напрежение отношения между родител и дете се засилват, чувствата стават все по-отрицателни, и може дори да се стигне до физическа агресия. В дадени случаи може да се стигне до физическа агресия от родителя към детето, разрушаване на собственост от страна на детето, детето да се нахвърли върху родителя, или дори да се стигне до самонараняване от страна на детето.

Тази гледна точка защитава тезата, че опозиционното поведение на детето продължава да се проявява не заради положително родителско отношение или подкрепление, а се проявява заради отрицателното отношение на родителя. (Patterson, 1982; Snyder & Brown, 1983).

Примерът по-горе илюстрира функционирането на принудата при взаимоотношения на родител и дете в ранна детска възраст, но схемата, по която работи принудата е аналогична и при взаимоотношенията с юноши. ***Освен това, ако родителите се запознаят с тази теория, независимо в кой етап на развитието на детето им се случва това (разбира се, по-добре по-рано), те биха могли да преосмислят собствените си реакции и да постигнат по-адекватно решение.***

Както предполага Патерсън, ***обучителната програма за родители трябва да включи леко и последователно наказание (обикновено за времето извън подкреплението), както и да не позволява детето да се изплъзва от родителския контрол и да не се подчинява***, ако трябва програмата успешно да постигне намаляване на детското неподчинение, получено в резултат на процеса на отрицателно подкрепление.

Тук трябва да се поясни, че:

- Същността на наказанието е в това, човек да изживее емоционално факта, че неговото поведение е осъдително;
- Наказанието трябва да представлява и форма на изискване;
- Наказанията трябва да разрешават конфликти, а не да създават нови;
- Наказанията трябва да са смислени и адаптирани към случая. (Шьонфелдер, 2003.)

Патерсън също е отбелязал (1982), че родителите са склонни, след като са преминали курс на обучение, ***да разчитат предимно на наказания, методи, научени по време на програмата, и да не ползват толкова положителното подкрепление.*** Психолозите или социалните педагози, които евентуално биха провели подобно обучение, трябва да вземат под внимание тази тенденция и в последните сесии да посъветват родителите да не забравят за положителното подкрепление. На родителите трябва да се каже, че наказателните мерки губят от ефективността си, ако в преобладаващите случаи родителя разчита само на тях, за да се справи с детето си. Без наличието на достатъчно положително подкрепление като алтернатива, и приемливото поведение да се желае от детето, няма как да се постигне желаното държание.

Патерсън твърди, че родителите на силно агресивните деца са типични лоши “мениджъри”, които нито съветват, нито контролират ефективно агресивното поведение на своите деца, и които наред с това не успяват да подкрепят по съответен начин тяхното просоциално поведение. Според него децата на такива родители обикновено не притежават социални умения, освен да бъдат агресивни, и като резултат от това, те по правило биват отхвърляни от своите връстници и срещат значителни затруднения в училище. (Patterson, 1982.)

От особено значение за развитието на детето е възпитателният стил на родителите. „Децата изживяват педагогическите принципи, според които родителите действат **съзнателно или несъзнателно**, около две десетилетия.” (Шьонфелдер, 2003.)

Това е още един важен момент, който трябва да се подчертае. От изключителна важност е родителите да осъществяват всяко едно взаимодействие с децата си

съзнателно. А това, човек да бъде напълно осъзнат във действията си във всеки един момент и особено в по-трудни моменти изисква полагане на усилия. Животът в пълно съзнание (осъзнаване) изисква практика, **опит**. Относно осъзнатото общуване - родителят трябва да запази самообладание и да покаже на детето, че е господар на положението, запазвайки спокойствие, като по този начин осигурява положителен модел на подражание. Негова е отговорността да търси начини за хуманна организация на общуването, защото той е по-зрялата личност.

Друг важен момент е, че психичните качества (характера) на човек са обобщения и укрепвания на връзките, в които детето влиза със средата, с най-близките си и по-късно и с други хора. **Или опитът бива обобщаван в поведенчески модели. Поведенчески модели, които стават стереотипи (навици). Ние действваме по навик- децата ни действат по навик.**

Три са основните стъпки за работата на педагозите, склонни да се ангажират с оказване на помощ на родители със затруднения в родителските си функции.

- **Осъзнаване**
- **Мотивация**
- **Работа за подмяна на трайни неефективни мисловни и поведенчески стереотипи с ефективни !**

Литература:

1. Burke, J. D., Hipwell, A. E., & Loeber, R., Dimensions of oppositional defiant disorder as predictors of depression and conduct disorder in preadolescent girls. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 49, 484-492. 2010.
2. Cunningham, C. E., & Boyle, M. H., Preschoolers at risk for attention-deficit hyperactivity disorder and oppositional defiant disorder: family, parenting, and behavioral correlates. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30, 555-569., 2002.
3. Farrington, D. The development of offending and antisocial behavior from childhood: key findings from Cambridge Study in Delinquent Youth, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36, 1-35, 1995.
4. Dumas, J. E., & Wahler, R. G., Indiscriminate mothering as a contextual factor in aggressive-oppositional child behavior: "Damned if you do and damned if you don't." *Journal of Abnormal Child Psychology*, 13, 1-17., 1985.
5. Farrington, D. The development of offending and antisocial behavior from childhood: key findings from Cambridge Study in Delinquent Youth, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1995.
6. Goldstein, L. H., Harvey, E. A., & Friedman-Weieneth, J. L., Examining subtypes of behavior problems among 3-year-old children, Part III: Investigating differences in parenting practices and parenting stress. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 35, 125-136., 2007.
7. Harvey, E. A. & Metcalf, L. A., The interplay among preschool child and family factors and the development of ODD symptoms. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 41, 458-470, Farrington, D. The development of offending and antisocial behavior from childhood: key findings from Cambridge Study in Delinquent Youth, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36, 1-35, 2012.
8. Hinshaw, S. P., & Lee, S. S., Conduct and oppositional defiant disorders. In E. J. Mash & R. A. Barkley (Eds.), *Child psychopathology* (3rd ed.) (pp. 144-198). New York: Guilford Press. 2003.
9. Ivanov, I., *Agresivata I nasiliето v uchilishte*, sp. *Pedagogika*, g.85, kn.1, Sofia, 2013.
10. Loeber, R., Burke, J., & Pardini, D. A., Perspectives on oppositional defiant disorder, conduct disorder, and psychopathic features. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50, 133-142, 2009.
11. McMahon, R. J. & Forehand, R. L. *Helping the noncompliant child: A clinician's guide to parent training* (2nd ed.). New York: Guilford Press. 2005.
12. Pardini, D. A., Fite, P. J., & Burke, J. D. Bidirectional associations between parenting practices and conduct problems in boys from childhood to adolescence: The moderating effect of age and African-American ethnicity. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36, 647-662. 2008.
13. Patterson, G. R. *Coercive family process*. Eugene, OR: Castalia. 1982.
14. Patterson, G. R., Reid, J. B., & Dishion, T. J. *Antisocial boys*. Eugene, OR: Castalia. 1992.

15. Patterson, G. R., Dishion, T. J., & Chamberlain, P. Outcomes and methodological issues relating to treatment of antisocial children. In T. R. Giles (Ed.), *Handbook of effective psychotherapy*. New York: Plenum Press. 1993.
16. Pfiffner, L. J., McBurnett, K., Rathouz, P. J., & Judice, S., Family correlates of oppositional and conduct disorders in children with attention deficit/hyperactivity disorder. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33, 551-563, 2005.
17. Scott, S., & Dadds, M. R., Practitioner review: when parent training doesn't work: theory-driven clinical strategies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 50, 1441-1450. 2009.
18. Schonfelder, H., *Trjabva li decata da badat trudni?*, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", Sofia, 2003.
19. Snyder, J., & Brown, K., Oppositional behavior and noncompliance in preschool children: Environmental correlates and skills deficits. *Behavioral Assessment*, 5, 333-348. 1983.
20. Snyder J., & Patterson, G. R., Individual differences in social aggression: A test of the reinforcement model of socialization in the natural environment. *Behavior Therapy*, 26, 371-391., 1995.
21. Suhomlinskiy, V.A., *Roditelskaya pedagogika*, Znanie, 1978.

*Христина Христова Григорова, ас. д-р,
ПУ „Паисий Хилендарски”,
Педагогически Факултет,
катедра- Педагогика и управление на образованието
email: tinagrigorova@gmail.com*